

АРХІТЕКТУРА УКРАЇНСЬКИХ МІСТ 20 – 30-х років ХХ ст. У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Сьогодні вивчення міської культури в Україні є актуальною темою, адже понад 60% населення мешкає у містах. Простір міської культури виріс на ґрунті матеріального та духовного світу міста, а архітектурний ландшафт є важливою складковою міського середовища.

Реконструкція міського середовища за археологічними даними міст античності дає змогу науковцям відтворити не тільки особливості господарської діяльності, побутового життя, але й мікрокосмос самого мешканця. Позитивістська традиція в історіографії використовує обмежене коло джерел, віддаючи перевагу перш за все письмовим. Однак постмодерний виклик відкриває перед істориками нові горизонти, пропонує ввести нові площини в усталену сітку координат, що призводить до багатовимірності досліджень. Сучасним етнологам, історикам, при усьому бажанні, неможливо відмахнутися від здобутків суміжних наук. Адже не даремно критики ззовні наголошують, головним чином, на брак у сучасній українській науці, сучасних підходів – соціологічного, психологічного та компаративної історіографії¹.

Відповідно при визначенні самого об'єкту дослідження виникають певні труднощі. Як писав О.Трущенко: "Міське середовище, якщо розуміти під ним сукупність історично складених умов життєдіяльності міського населення не може бути зафіксована як реально існуючий об'єкт. Коли ми говоримо про міське середовище то практично розглядаємо кілька середовищ в різних вимірах. Поєднавши їх ми отримаємо щось на зразок "голографічної" картинки"².

Таким чином, для того щоб досягнути це непересічне явище доведеться використати здобутки різних гуманітарних знань – історії та теорії архітектури й містобудування, психології, етнології, соціології.

Напевне однією з перших спроб поглянути на будинок не очима архітектора професіонала, а його мешканця, запропонував Ле Корбюз'є. За його словами будинок є пряме породження антропоцентруму, інакше кажучи, тут усе веде назад до людини³. У цей період вся західноєвропейська архітектурна думка шукала новий вимір архітектури – людський. Як сказав В.Гропіус – шлях до сприйняття архітектури йде через сприйняття певних біологічно-функціональних моментів⁴.

У 20-х роках ХХ ст. в СРСР та в Україні під впливом західноєвропейських тенденцій формувалася потужна інтелектуальна течія, що намагалася пояснити особливості психологічного сприйняття архітектурних об'єктів. У цей час розвивалися такі напрями як соціологія, психологія та навіть фізика міста. Свої теоретичні розробки публікували такі відомі теоретики як М.Гізбург, О.Габричевський, М.Охитович тощо. Відбувалися пошуки гармонійних форм у оформленні міського середовища. Багато з них лягли в розробку перших проектів перебудови радянських міст у Харкові, Краматорську, Сталіно, Запоріжжі, що їх втілювали українські архітектори І.Малозьомов, М.Холстенко, П.Альошин та інші.

Однак з початку 30-х років активні теоретичні пошуки стали неможливі. Теорія міста стала непотрібна, оскільки вважалося, що головна причина кризи міського середовища є виключно високий рівень конкуренції, економічної та соціальної, що перетворює сучасне місто на пастку для його мешканців⁵. Відповідно радянське урбанізоване середовище позбавлене хаотичності буде позбавлене подібних вад.

Натомість у середині 30-х років ХХ ст. розпочинається пошук виразних форм нового стилю. Спочатку архітектори мали досить туманні уявлення про вимоги режиму до архітектури, тому зосередилися на критиці "формалістичних викрутасів" конструктивістів. Увесь не багатий, але надзвичайно яскравий архітектурний досвід конструктивізму було піддано нещадній критиці⁶.

У спеціалізованій пресі 1932 – 1941 рр. є маса літератури, що відображає не стільки реаль-

не міське середовище, скільки болючий процес шукання молодого покоління радянських архітекторів. Окремі здобутки широко рекламувалися й ставали джерелом для наслідування або навіть сліпого копіювання. Інші, навпаки, піддавалися жорсткій критиці. Маневрування між цими двома крайнощами відображає увесь той комплекс ідей, що влада вклала у свої завдання для будівничих у пошуках нових форм виразності у спілкуванні зі своїм народом.

У 40 – 50-х роках ХХ ст. теоретичні пошуки міського середовища в Радянській Україні просто не могли розвиватися. Якщо у світі у цей час йшов активний інтелектуальний процес, адже багато міст Європи просто лежали в руїнах і їх необхідно було реконструювати або збудувати повністю, то в СРСР містобудівнича теорія розвивалася екстенсивним шляхом. Радянська архітектурна думка у цей час була втілена у кількох офіційних класичних виданнях, що шляхом канонізації окремих авторів та архітектурних творів епохи встановлювала глухі межі для розвитку нових ідей. Стосовно світогляду конструктивістів, то у повоєнний час панувала така думка, що течія конструктивізму виродилася у звичайний формалізм й інакше просто не могло бути⁷.

Наприкінці 50-х років ХХ ст. навіть після того як офіційний сталінський стиль зазнав критики за надмірне захоплення декоруванням, в СРСР так і не покинули ідею створити нове місто щастя але на основі уже не інтуїтивних вказівок партійних вождів, а прагматичного математичного розрахунку. Як приклад можна згадати роботу Г.Градова⁸. Однак суть утопії – будівництво нового міста у якому буде збудований зовсім інший стиль життя, а відповідно й інша людина, дивно перегукувався з шуканнями радянських архітекторів раціоналістів у 20-х роках ХХ ст. Розкриваючи здобутки західноєвропейської архітектури, будівельна громадськість побачила багато призабутих рис конструктивізму із далеких 20-х років. Відповідно посилювався інтерес до цього періоду у вітчизняній історіографії – з'явилися перші публікації та навіть збірники документів, поверталися забуті імена російського авангарду⁹.

У 60 – 70-х роках ХХ ст. ріст урбанізаційних процесів в СРСР та відповідно нових проблем, що виникли внаслідок росту міст призвели до підвищеного інтересу до теорії та історії містобудування. Починається активне, критичне освоєння стильових напрямів архітектури минулого.

У цей час активно йдуть пошуки нових форм житла, порушується питання співвідношення житла та побутового сектору. Дослідники намагаються узагальнити досвід утопічних проектів перебудови міського побуту. На хвилі інтересу до побутової тематики з'являється робота В.Моїсеєнка присвячена аналізу утопічних проектів 20-х років¹⁰. Особливою заслугою автора є розроблена типологізація колективного житла. Автор також провів натурний огляд тих приміщень, що залишилися у 60-х роках.

У 70 – 80-х роках ХХ ст. архітектурна громадськість по новому намагається поглянути на зовсім близьку спадщину. Мистецтвознавці, історики архітектури відмовляються від захопленого возвеличення сталінських монументів, але починають більш прискіпливо розглядати архітектурну традицію 20 – 30-х років ХХ ст. на мікрорівнях, виділяючи художню цінність окремих її елементів¹¹. У роботах українських науковців приділялося більше уваги історичним витокам та джерелам формування нового стилю. Наприклад, в роботі В.Чепелика навіть були розглянуті українські національні мотиви в архітектурі 30 – 40-х років ХХ ст.¹²

Активно проблема еволюції художніх образів у радянській архітектурі розглядалася у роботах співробітників Київського інституту історії та теорії архітектури¹³. Насамперед, це публікації Г.Лебєдєва, В.Моїсеєнка, С.Кілессо та інші.

Врешті інтерес до історії архітектури був відчутний на локальному рівні. Активна праця краєзнавців, істориків, архітекторів у 80-х роках ХХ ст. знайшла своє відображення у публікації видавництвом “Будівельник” цілого комплексу історико-архітектурних нарисів міст України¹⁴.

Поруч із краєзнавчими дослідженнями у цей час з'явилися також спеціалізовані дослідження присвячені історії містобудування. У радянській історіографії почали вперше розглядати теорії розселення, що активно дискутувалися на сторінках спеціалізованої преси. У першу чергу варто згадати працю А.Станіславського у якій у стислому вигляді відображені перші теоретичні шукання 20-х років, виділені проблеми з якими зустрілися архітектори при плануванні населених пунктів в Україні у міжвоєнний період¹⁵. Він аналізує архітектурну дискусію, через погляди таких особистостей як М.Мілютін, С.Струмлілін, Л.Сабсович, М.Охітович та інші. Ав-

тор вперше визначає вплив ідей з перебудови побуту, правда без аналізу їх політичного підґрунтя, на розвиток містобудівничих теорій.

Значну роботу провели українські дослідники, що вивчали історію формування міського середовища у Харкові в ХХ ст¹⁶. У роботі дається детальний опис усіх проектів, що були розроблені українськими та російськими архітекторами у 20 – 30-х роках ХХ ст. У результаті аналізу структури міської забудови автори змушені були визнати, що у Харкові архітектурно-просторова композиція не отримала чіткого завершення і у результаті місто перестало сприйматися як єдине ціле¹⁷. Проте в роботі не вказано, що певні помилки, зокрема явне недотримання масштабності забудови, було закладено ще у 1920-х роках.

Теоретичне підґрунтя формування нових проектувальних рішень більше досліджувалося у роботі М.Астаф'євої¹⁸. А творчим взаємовпливам та відмінностям у містобудівній практиці України та країн Європи присвячена дисертація Л.Василенко¹⁹.

Втілення містобудівничих теоретичних пошуків у реальні плани перебудови українських міст досліджувалися також у 80-х роках ХХ ст. На основі широкого графічного аналізу малюнків, креслень А.Вергелес дослідив розвиток міст Донбасу у 20 – 30-х роках ХХ ст.²⁰. Автор розкриває зв'язок між забудовою житлових містечок та кварталів і промислових об'єктів Донбасу. У роботі аналізується зв'язок містобудівничих теорій із загально архітектурними тенденціями на той час. Нові принципи розселення 20-х років проаналізував у своїй кандидатській дисертації В. Альошин²¹. Він детально розглядає не тільки загальні принципи планування міст, але й їх втілення при будівництві в Донбасі, Харкові, Києві.

Історики архітектури підготували кілька підручників у яких відображено непростий шлях української архітектури²². Ці праці аналізують стильові прийоми, що використовували українські зодчі у 20 – 30-х роках ХХ ст. для того, щоб виразити в об'ємі не тільки ідеологічні конструкції, але й загально людські цінності. Зовсім інакше ставлення ми бачимо до періоду конструктивізму, який розглядається вже як еволюційна сходинка, а не тупикова гілка.

Радянська історіографія уже в 80-х роках ХХ ст. мала достатньо інформації про хід мистецького процесу в Україні 20 – 30-х років ХХ ст. Внаслідок захоплення архітектурою функціоналізму було реабілітовано експерименти конструктивістів. Однак дати відповідь на головне питання, що ж відбулося тоді у 1929 – 32 рр., чому відбулася така кардинальна зміна стилю вони не могли. Радянські дослідники архітектури лише могли констатувати, що у 1930-х роках відбувається ідеологізація архітектурної творчості й лаконічні, ідеальні засоби нароблені зодчими у 20-х роках увійшли у конфлікт із соціальною ситуацією²³.

Спільним також для робіт цього періоду було – відсутність критичного ставлення до реалізації планів та проектів. Більшість архітекторів зосереджувалися на винятково мистецькій стороні проекту, їх цікавив розвиток інженерної та художньої думки втілений лише на ватмані. Однак нам добре відомо, що у реальності на стадії будівництва більшість цих проектів зазнавали значних змін, а іноді навіть кардинальних. Майже жоден глобальний архітектурний проект цих років не було доведено до логічного завершення. Як пише С.Кілессо, часто проектування та будівництво йшло одночасно, архітектори творили, що називається з “листа”, змінюючи проект на ходу²⁴. У результаті у містах України формувався ландшафт мало схожий із “паперовою архітектурою”, що інакше сприймалася городянами.

У роки перебудови історична спадщина радянського періоду потрапила під приціл критичного осмислення представників різних гуманітарних наук. Містобудівнича практика передвоєнного періоду розглядалася переважно як спосіб знищення культурного пласту українських міст – в першу чергу руйнування історичних пам'яток культового характеру. У цей час архітектура сталінізму отримала ярлик – “еклектика” й була витіснена з поля серйозних наукових досліджень. Як писав М.Андрущенко: “Коли звучить: “архітектура сталінської епохи” – оцінка з'являється сама собою. Раніше це звучало як похвала, тепер – навпаки”²⁵. Цей процес цілком правомірний, адже протягом кількох десятиліть існувала обернена ситуація, коли усі попередні періоди були піддані жорсткій критиці та викреслені з історичного процесу. У цей час в Україні з'явилося багато праць, у яких досліджувалися пам'ятки архітектури, що були стерті з лиця землі у 30-х роках ХХ ст.

Однак необхідність подолання пережитків тоталітарного минулого вимагали його критичного осмислення. А отже реальна історія архітектури доби сталінізму все одно мала зацікави-

ти дослідників. Уже в середині 90-х років ХХ ст. відбуваються пошуки витоків цього феномену. Погляди на витoki цього явища були різні. Наприклад, хтось згадуючи про проектування Палацу Рад, писав: “Вождь заказував музику. Так, з’явилася архітектура сталінізму”²⁶. Інші, навпаки, стверджували, що “вождя” ніхто не спіймав на нав’язуванні власного смаку архітекторам²⁷. Але одні і другі намагалися відрізнити “архітектуру сталінського часу” від “архітектури сталінізму”, хтось намагався провести межу у часі, інші – у стилі. У цей період С.Кілессо, автор багатьох творів з історії сучасної архітектури вважав, що не можна фарбувати у чорний колір все, що зроблено архітекторами різних поколінь²⁸.

З середини 90-х років ХХ ст. та на початку ХХІ ст. з’являється усе більше робіт, переважно молодих дослідників, з історії архітектури сталінського періоду. Причин відновлення інтересу до цього явища є кілька. Насамперед, це внутрішні проблеми містобудування, що проявилися в Україні в умовах економічної стагнації у 1990-х роках. А також пошуки у втіленні власної, нової архітектурної мови у посттоталітарному урбаністичному середовищі.

У сучасних дослідженнях в Україні та за кордоном, крім активної праці істориків архітектури, ми спостерігаємо поєднання зусиль різних напрямів. Наприкінці 70-х на початку 80-х років ХХ ст. в СРСР відбувалися цікаві процеси в сфері гуманітарних наук. Наприклад, психологія, офіційно отримала легалізований статус, хоча майже весь європейський досвід побудований на основі теорії психоаналізу раніше відкидався. Однак радянська наука не могла оминати той факт, що антропогенний ландшафт впливає на психіку людини. У той час радянська психологія архітектури лише знаходилася на стані визначення об’єкту та дефініцій. Хоча психологи-практики вже мали певні успіхи у натурних обстеженнях населення великих міст. Йдеться про публікації у яких розкривається прямий вплив на городянина таких архітектурних елементів як композиція міста, висота будинків тощо²⁹. Наприклад, під час дослідів у Баку, виявилось, що витягнуті вгору, високі архітектурні споруди мають позитивну валентність³⁰.

Таким чином, психологія архітектури демонструє антропоцентричний вимір міста. Як пише М.Войцицька, подібно до того як структура свідомості у психоаналізі стала ключем до розуміння людини, так розкриття міських структур може стати головним пунктом для розуміння душі городянина³¹.

З кінця 90-х років ХХ ст. і в українській культурології пропонується поглянути на архітектуру сучасного міста через призму соціальної психології. Так, Болотова В. пише, що до фізичної характеристики міста відносять міський простір, предметний світ, щільність населення, зв’язки які мають важливі психологічні соціальні і культурні наслідки. Висотні будинки, одноманітна забудова, великі простори викликають у людини відчуття загубленості й дискомфорту³².

Тартуська школа вчених також вплинула на формування нового цікавого напряму в сучасній російській та українській історіографії, яка розглядає місто як відображення міфопоетичної картини світу або втілення пануючої ідеології. Саме використання структурного методу дало можливість представникам цієї школи створити унікальний новий підхід до поняття географічного простору³³. Як писав Ю.Лотман, географія виступає як різновидність етичного знання. Вчений пише про схильність свідомості городянина середньовіччя до замкненості у собі, що накладає відбиток на уявлення про простір, у якому формується чітка опозиція – “своє-чуже”, “праведне-грішне”³⁴.

Філософсько-психологічний погляд на структуру міста у 60 – 70-х роках ХХ ст. став також принциповим і для архітекторів. Один із найавторитетніших теоретиків архітектури М.Бархін остаточно сформулював погляд на міське середовище як складний взаємозалежний організм, який з одного боку є носієм усієї матеріальної та духовної культури, а з іншого – процес споживання, використання цього середовища є результат тісної взаємодії цього середовища з людиною³⁵. Академік архітектури А.Іконніков, розвиваючи теорію естетичної організації міста, також відштовхувався від просторових уявлень людини про навколишній світ. Автор розкриває символічне навантаження, що вбирає у себе архітектоніка міста від космологічних теорій до сучасних містобудівничих концепцій³⁶. Своє визначення міського середовища дає В.Глазичев, який ділить місто на дві надлокальні зони – міжособистністих комунікацій та матеріальний предметний світ сучасного урбанізованого простору³⁷.

Пізніше здобутки цього напряму використовувалися у багатьох працях, що досліджували місто часів тоталітаризму. Одна з перших, та одна з найоригінальніших робіт належить росій-

ському автору В.Паперному, чия монографія “Культура Два” стала своєрідним бестселером у галузі вивчення тоталітарної культури³⁸. Автор розділяє період 20 – 30-х років ХХ ст. не за хронологією, але за певними культурними тенденціями. Для цього він створює цілий ряд опозицій – “живе – не живе”, “рухоме – нерухоме”, “впорядковане – хаотичне” тощо. Ключовою тезою, котра виглядає цілком новою на фоні усього масиву літератури, є твердження автора, що конструктивізм не був жертвою сталінізму, а відображав тоталітарну ідеологію раннього періоду, просто з еволюцією тоталітарного відчуття простору досвід конструктивістів виявився непотрібним. Короткий екскурс у радянську та сучасну російську історіографію необхідний через великий вплив вище згаданих авторів на розвиток сучасної української візії міського простору.

Харківська дослідниця С.Шубович реконструює міфопоетичну картину світу втілену в архітектурних образах від дохристиянського періоду до наших днів³⁹. Можна сказати, що робота В.Паперного справила певний вплив також і на першу в Україні філософську концепцію тоталітарної архітектури С.Іванова⁴⁰. Для нього знакові будівлі не просто нагромадження цегли та бетону, а візуалізація ідеї, відображення того, у чому хотіла себе побачити тоталітарна культура⁴¹. Сьогодні молоді історики архітектури розуміють, що вивчення архітектурно-просторового середовища існування людини є не модна забаганка, а цілком об’єктивний крок. В сучасній історіографії маємо перші праці, в яких розглядається містобудівнича політика як певне послання, код влади до народу. Оскільки, щоб відобразити якусь ідею, її насамперед треба перекласти на мову архітектури, тобто на “мову” архітектурної композиції, масштабу, пропорцій тощо⁴².

Комплексний аналіз міського середовища здійснив львівський вчений Б.Посацький⁴³. Автор на багатому фактичному матеріалі українських та європейських міст розкриває складний процес взаємодії архітектурного середовища з соціальними та культурними процесами. Архітектурна композиція міста за Б.Посацьким формує свій особливий міський стиль життя.

Українські історики архітектури на сьогодні також відмовилися від розгляду тоталітарної культури, винятково як мистецького явища, а охопили широке коло проблем. Яскравим прикладом є спеціальний збірник, що випустив університет “Львівська політехніка” з промовистою назвою “Архітектура як відображення ідеології”. Варто відзначити дослідження М.Кушніренко та В.Яценко в яких простежується втілення генеральних планів будівництва міст Донбасу, показано їх реальне відображення у камені⁴⁴. Однак просторові особливості житла типового городянина знову архітектори оминають. На жаль, невелика стаття І.Русанової в цьому ж збірнику далека від розкриття проблеми. Автор чомусь пише про досвід житлового будівництва в СРСР як про унікальне явище якого не було в практиці зарубіжного будівництва⁴⁵, хоча поряд вміщена цікава стаття А.Пфобіган, яка розкриває маловідомий нам період соціально-архітектурного експерименту у Відні у період правління соціалістів⁴⁶.

Дослідження Ю.Бурянової побудоване за принципом каталогу, вона вміщує коротку інформацію про пам’ятки конструктивізму в Україні⁴⁷. Якщо більшість цих об’єктів відомі дослідникам, то порівняння їх з об’єктами цього ж періоду в Азербайджані зовсім новаторське.

Ґрунтовна праця українського архітектора Т.Ладан, що присвячена аналізу житлового масиву Липки у 30-х роках ХХ ст. у якому найбільше відображено стиль цієї епохи⁴⁸. Автор розглядає у контексті історії забудови центрального району появу нових архітектурно-просторових рішень у 30-х роках, зокрема – використання конструктивістських прийомів, таких як горизонтальне членування будинків або поява курдонерів тощо. Дослідниця також вперше аналізує характерні принципи планування внутрішнього простору житла у багатоквартирних будинках у мікрорайоні Липки в Києві.

Історія забудови Харкова міжвоєнного періоду відображена у роботах І.Крейзер. Новим у сучасній історіографії є авторський погляд на сталінську забудову як частину світової традиції – стилю Ар Деко⁴⁹. Аналізуючи стильові особливості забудови Харкова 30-х років ХХ ст., авторка приходиться до висновку про подібність між сталінською еkleктикою та багато в чому еkleктичним стилем Ар Деко.

Сучасні тенденції свідчать лише про поглиблений аналіз архітектурного процесу як своєрідної метафори політичного розвитку людства, в якому відображаються пануючі ідеологеми⁵⁰. Варто особливо відзначити роботу Б.Черкес, яка присвячена безпосередній реалізації ідеологічної утопії у громадських центрах. Докторська дисертація Б. Черкес стала результатом багаторічного вивчення автором такого непересічного явища як тоталітарна архітектура⁵¹. Аналізуючи широке коло джерел та зразки європейської архітектури, громадські центри укра-

їнських міст Харкова, Києва, а також Москви, Берліна, Варшави, автор розкриває тотожність ідеологем з її втіленням у сакральних місцях сучасних міст.

Таким чином, для вітчизняних дослідників міської культури періоду тоталітаризму варто більше уваги приділити такому явищу як архітектоніка міста, тим більше, що у сучасній українській та російській історіографії є досить значний теоретичний здобуток. Виходячи з особливостей міського середовища, його неможливо вивчати винятково одним методом. Проблема потребує глибинного розгляду з кількох позицій. Поштовхом до широкого вивчення міського організму стали проблеми, що принесла в наше життя урбанізація. До розробки теми активно включилися окрім істориків та архітекторів психологи, соціологи, етнологи. Міське середовище 20 – 30-х років ХХ ст. в Україні потребує комплексного вивчення в контексті сучасних урбанізаційних процесів.

¹ Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології. Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ 17 червня 2004р.). – К., 2005. – С. 7.

² Психология и архитектура. Тезисы конференции / Под. Ред. Т.Нийта, М. Хейдеметеа, Ю.Круусвала. – Ч.1. – Таллин, 1983. – С. 11.

³ Ле Корбузье. Архитектура ХХ века. – М., 1970. – С. 73.

⁴ Архитектура современного Запада. / Под ред. Аркина Д./ – М. – С. 110.

⁵ Аркин Д. Строительство городов на Западе – в тисках кризиса // Коммунальное дело. – 1931. – № 4. – С. 42

⁶ Алабян К. Против формализма упрощенства, эклектики // Архитектура СССР. – 1936. – № 4. – С.1 – 6.

⁷ Цапенко М. Некоторые вопросы советской архитектуры. – К., 1955. – С.10.

⁸ Градов Г. Город и быт. – М., 1968. – 249 с.

⁹ Хазанова В. Из истории советской архитектуры 1917 – 1925 гг. Документы и материалы. – М. – 1963. – 248 с.; Хан-Магомедов. С.Лисицкий и архитектура // Зодчество. – 1978. – № 1. – С. 150 – 152 та інші.

¹⁰ Моисеенко В. Коллективное жилище на Украине в 1923 – 1933 гг. (исследование взаимосвязи между социальными и архитектурными структурами): Автореф. дис.на соискание учен. степени канд. архитектуры. – М.: 1968. – 19 с.

¹¹ Масленкова Е. Художественные особенности архитектуры Киева (1933 – 1941 годы) Автореф. на соискание учен.степени канд. искусствоведения. – К., 1974. – С. 13

¹² Чепелик В. Народні традиції в архітектурі Києва 1920 – 1940-х років // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 2. – С. 28 – 36.

¹³ Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины: // Сб. науч. трудов. – К., 1979. – 129 с.; Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. // Сб. науч. трудов. – К., 1980. – 114 с.; Методологические проблемы теории архитектуры. // Сб. науч. трудов. – К., 1981. – 121с.

¹⁴ Костин В. Ворошиловград: Архитектурно-исторический очерк. – К., 1981. – 223 с.; Донецк. Архитектурно-исторический очерк. – К., 1982. – 152 с.; Днепропетровск: Архитектурно-исторический очерк. / Авт текста Н.Андрущенко и другие. – К., 1985. – 151 с.; Николаев. Архитектурно-исторический очерк. / В.Алешин, Н.Кухар-Оныщенко, В.Яровой. – К., 1988. – 182 с.

¹⁵ Станиславский А. Планировка и застройка городов Украины. – К., 1971. – 264 с.

¹⁶ Алферов И., Антонов В., Любарский Р. Формирование городской среды (на примере Харькова). – М., 1977. – 104 с.

¹⁷ Там само. – С.29.

¹⁸ Астафьева М. Развитие теоретической мысли и принципов советского градостроительства в первые послереволюционные годы (1917 – 1925 гг.) – Автореф. дисс. на соис. учен. степени канд. архитектуры. – М., 1971. – 20 с.; Астафьева-Длугач М. Первые схемы социалистического расселения в СССР // Архитектура СССР – 1970. – № 6. – С. 14 – 17.

¹⁹ Василенко Л. Интернациональные взаимосвязи и их влияние на новаторскую архитектуру УССР в 1920-е в начале 1930-х годов. – Автореферат дисс. на соис. учен. степени канд. архитектуры. – М., 1991. – 24 с.

²⁰ Вергелес А. Особенности градостроительного развития Донбасса в период с 1917 по 1940 годы. – Автореф. дисс. на соис. учен. степени канд. архитектуры. – М., 1991. – 23с.

²¹ Алешин В.Э. Развитие представлений о социалистическом поселение в градостроительстве Украины в 1920 – начале 1930-х годов. – Автореф. дисс. на соис. учен. степени канд. арх. – М., 1984. – 24 с.

²² Головки Г. Архитектура Советской Украины. – М., 1973. – 158 с.

- ²³ Николаев. Архитектурно-исторический очерк. – К., 1988. – 104 с.; Костин В. Ворошиловград: Архитектурно-исторический очерк. – К., 1981. – 223 с.; Андрущенко Н. Днепропетровск: Архитектурно-исторический очерк. – К., 1985. – 151 с.
- ²⁴ Кілессо С. Володимир Заболотний // Архитектура и Престиж. – 1998. – № 2. – С. 26.
- ²⁵ Андрущенко Н. Без вины виноватая... Архитектура // Архитектура и Престиж. – 1996. – № 2. – С. 10.
- ²⁶ Черкес Б. Гофер Э. Архитектура Украины в паутине большевизма // Архитектура и Престиж. – 1996. – № 2. – С. 7.
- ²⁷ Андрущенко Н. Без вины виноватая... Архитектура // Архитектура и Престиж. – 1996. – № 2. – С. 10
- ²⁸ Кілессо С. Архітектура всупереч диктатурі // Архитектура и Престиж. – 1996. – № 2. – С. 11.
- ²⁹ Мустафьева О., Никольская Л. Здания и эмоции. Как измерить влияние архитектуры на настроение человека // Строительство и архитектура Ленинграда. – 1978. – № 3. – С. 33 – 35.
- ³⁰ Ибрагимбеков Р. Эмоциональные оценки пространственных направлений при восприятии архитектуры // Психология и архитектура. – Ч.1. – Таллинн, 1983. – С. 170 – 173.
- ³¹ Войцицкая М. “Дом-город-мир” как ось бытия человека в пространстве смыслов // АСС. – 2005. – №3. – С.26
- ³² http://www.nbuv.gov.ua./Articles/KultNar/Knp43/Knp43_132-135pdf
- ³³ Иванов В.В. К семиотическому изучению культурной истории большого города // Ученые записки Тартуского государственного университета. Семиотика пространства и пространство семиотики. Труды по знаковым системам. – Тарту, 1986 – Вып. 20. – С. 3 – 20.; Человек и среда: психологические проблемы / Под ред. Т.Нийта. – Таллин, 1986. – 256 с.
- ³⁴ Лотман Ю. О понятии географического пространства в русских средневековых текстах. // Ученые записки Тартуского государственного университета. – Вып. 181. Труды по знаковым системам. – Т. 2. – Тарту, 1965. – С. 210 – 216.
- ³⁵ Бархин М. Архитектура и человек. Проблемы градостроительства будущего. – М., 1979. – С. 81.
- ³⁶ Иконников А. Искусство, среда, время. Эстетическая организация городской среды. – М., 1984. – 336 с.
- ³⁷ Гутнов А., Глазычев В. Мир архитектуры: Лицо города. – М., 1990. – 350 с.
- ³⁸ Паперный В. Культура два. – М., 1996. – 384 с.
- ³⁹ Шубович С. Архитектурная композиция в свете мифопоетики. – Х., 1999. – 636 с.
- ⁴⁰ Иванов С. Архитектура в культуротворчестве тоталитаризма. Философско-эстетический анализ. – К., 2001. – 168 с.
- ⁴¹ Иванов С. Вказ. праця. – С. 126.
- ⁴² Лінда С. Присутність історії в архітектурі радянської і пострадянської України // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Архітектура. Львів, 2003. – Вип. 486. – С. 118.
- ⁴³ Посацький Б. Простір міста і міська культура (на зламі XX – XXI ст.) – Львів, 2007. – 207 с.
- ⁴⁴ Кушніренко М., Яценко В. Соціалістичні міста Донбасу: їхнє минуле, теперішнє та майбутнє.// Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Архітектура. Львів, 2003. – Вип. 486. – С. 130 – 139.
- ⁴⁵ Русанова І. Еволюція архітектури житла як втілення ідеологічних прагнень епохи. // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Архітектура. – Львів, 2003. – Вип. 486. – С.127.
- ⁴⁶ Пфабіган А. “Червоний Відень” і австромарксизм.// Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Архітектура. – Львів, 2003. – Вип. 486. – С. 106 – 111.
- ⁴⁷ Бурянова Ю. Великі очікування, нездійсненні мрії: зникаючі багатства архітектури конструктивізму в Україні та Азербайджані. – К., 2003. – 230 с.
- ⁴⁸ Ладан Т.М. Принципи архітектурно-планувальних рішень житлових будинків 30-х рр. XX ст. в м. Києві та їх використання в сучасній практиці проектування. Дис. на здобуття наук. ступеня кандидата архітектури. – К., 2002. – 282 с.
- ⁴⁹ Буряк А., Крейзер И. Метод и стиль в архитектуре Харькова 20 – 30-х гг. // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків, 1999. – № 4 – 5. – С. 128 – 130.; Крейзер И. Стилистический анализ архитектуры Харькова в 20-х – 30-х гг. XX ст.// Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків, 2000. – № 2 – 3. – С. 163 – 164.
- ⁵⁰ Скубицька Ю.В. Перебудова Парижа Жоржем Османом у контексті культури модернізму // Наукові записки Києва-Могілянської академії. Теорія та історія культури. – 2007. – Вип. 62. – С. 19 – 23.
- ⁵¹ Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі громадських центрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації. Дис. ... доктора архітектури. – К., 2006. – 402 с.